

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Aralık/December 2023, c. 9, s. 2: 1437-1464

“İslam Medeniyeti” Kavramının Doğuşu ve Şemseddin Sami’de “İslam -Avrupa Medeniyetleri” Karşılaştırması

The Birth of the Concept of “Islamic Civilisation” and Comparison of “Islamic-European Civilisations” in Şemseddin Sami

Celalettin VATANDAŞ

Prof. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of
the Faculty of Arts and Sciences, Department of
Sociology
cvatandas@nku.edu.tr

ORCID: 0000-0003-1431-3553

Saniye VATANDAŞ

Doç. Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü,
Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of the
Faculty of Arts and Sciences, Department of
Sociology
svatandas@nku.edu.tr

ORCID: 0000-0001-9075-0152

DOI: 10.47424/tasavvur.1363494

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 20 Eylül / September 2023

Kabul Tarihi / Date Accepted: 16 Kasım / November 2023

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2023

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

Atıf / Citation: Vatandaş, Celalettin, Vatandaş, Saniye. “İslam Medeniyeti” Kavramının Doğuşu ve Şemseddin Sami’de “İslam -Avrupa Medeniyetleri” Karşılaştırması”. *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 9 / 2 (Aralık 2023): 1437-1464.
<https://doi.org/10.47424/tasavvur.1363494>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,
İlahiyat Fakültesi / Tekirdag Namık Kemal University, Faculty of
Theology, Tekirdag, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Fransız aydınlarının, 18. yüzyılın ortalarında icat edip, kendilerine isim olarak seçtikleri “civilisation” kelimesi kısa sürede diğer Avrupa toplumları tarafından da benimsendi. Bu isim onların tüm diğer toplumlardan farklı ve üstün oldukları anlamını ifade ediyordu. Osmanlı bürokrat ve yazarları “civilisation” kelimesini “medeniyet” olarak Türkçeleştirdiler. Halbuki İslami geleneğin önemli kavramlarından birisi olan “medeniyet”, civilisation ile kastedilen zihniyet ve hayat tarzını ifade etmekten çok uzaktı. “Civilisation” anlayışı mevcut şartlarda Avrupa’ya özgü olup, Avrupa’nın biricik ve üstün olduğu anlayışını ifade ediyordu. Aynı zamanda başta İngiltere ve Fransa olmak üzere bazı Avrupa devletlerinin, Avrupa dışı ülkeleri işgal etmelerini ve sömürmelerini meşrulaştıran bir anlayışı temsil ediyordu. Avrupalılar, işgal ve sömürülerinin mağduru olan toplumlardaki tepkileri azaltmak ve Avrupaî olmayı idealize etmek için tarihte başka “medeniyetlerin” de mevcut olduğunu dillendirdiler. “İslam medeniyeti” kavramı bu şartlarda doğdu. “İslam medeniyeti” isimli ilk kitabı 1879’da yazan Şemseddin Sami, tarihte Müslümanların “medeniyet” sahibi olduklarını ve bu “medeniyet”in Avrupa’dakinin oluşumuna katkı sağladığı tezini savundu. Fakat bir süre sonra bu görüşünde önemli oranda değişikliğe giderek “İslam medeniyeti”nin tamamıyla tarihte kaldığını, “Avrupa medeniyeti”nin ise mevcut dünyada tek ve en üstün “medeniyet” olduğunu savundu. Bu araştırma “medeniyet” kelimesinin kavramlaşma sürecini ve özellikle de Şemseddin Sami’nin “medeniyetler” karşılaştırmasını söz konusu süreç ekseninde ele alma amacındadır. Dönemin yazılı metinlerinden ve “civilisation” a ilişkin güncel çalışmalardan hareketle konu incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Aydınlanma, Civilisation, Medeniyet, İslam Medeniyeti, Şemseddin Sami.

Abstract

The word "civilisation", coined by French intellectuals in the middle of the 18th century, was soon adopted by other European societies. This name meant that they were different and superior to all other societies. Ottoman bureaucrats and writers translated the word "civilisation" into Turkish as "medeniyet". However, "medeniyet", one of the important concepts of the Is-

lamic tradition, was far from expressing the mentality and lifestyle meant by civilisation. The concept of "civilisation" was specific to Europe under the existing conditions and expressed the understanding that Europe was unique and superior. At the same time, it represented an understanding that legitimized the invasion and exploitation of non-European countries by some European states, particularly Britain and France. In order to reduce the reactions of the societies that were the victims of their occupation and exploitation and to idealize being European, Europeans claimed that there were other "civilisations" in history. The concept of "Islamic civilisation" was born under these circumstances. Şemseddin Sami, who wrote the first book entitled "Islamic civilisation" in 1879, defended the thesis that Muslims had a "civilisation" in history and that this "civilisation" had contributed to the formation of the European one. However, after a while, he significantly changed his view and argued that "Islamic civilisation" was completely lost in history and that "European civilisation" was the only and the most superior "civilisation" in the present world. This study aims to examine the conceptualization process of the word "civilisation" and especially Şemseddin Sami's comparison of "civilisations" in the context of this process. The subject will be examined with reference to the written texts of the period and current studies on "civilisation".

Keywords: Enlightenment, Civilisation, Madaniyyah, Islamic Civilisation, Şemseddin Sami.

Giriş

Avrupa'nın kendinden olmayanlara yönelik geleneksel "ötekileştirici" zihniyetinin 18. yüzyılda ürettiği bir kavram olan "civilisation", Aydınlanma Çağı Avrupa'sında egemen olan zihniyet ve hayat tarzının, kültür ve felsefenin, insan ve evren tasavvurunun tüm bilinenlerden "farklı", "doğru" ve "ileri" olduğu anlayışına dayanmaktadır. Avrupa, "civilisation" ile kendini sadece Avrupalı olanlardan değil, kendi geçmişinden de ayırarak, Aydınlanma Çağı ile en sistematik haline kavuşan anlayış, yaşayış, hissediş, düşünüş tarzını "civilisation" olarak nitelemiştir. "Civilisation", 18. yüzyıl ortalarında Fransız aydınlar tarafından icat edilmiş bir kelimedir. Karşılığı diğer dillerde olmadığı için, başta Avrupa'nın farklı diller konuşan "öteki" toplumları olmak üzere Fransa dışındaki tüm diğer toplumlar bu kelimeyi kendi diller-

ine, dillerindeki okunuşuyla aktarmış ve batılılaşmanın küresel bir eğilime dönüştüğü 19. yüzyıl şartlarında “civilisation” da karşılığını bulan bir ideale sahip olmuşlardır. “Civilisation” Osmanlı bürokratları tarafından ilk işitildiğinde, bu kelimenin karşılığının kendi dillerinde olmadığına farkına varıp, kelimeyi Türkçe okunuşu olan “sivilizasyon” biçiminde kullanmayı tercih ettiler. Ancak bu durum uzun sürmedi. Kısa süre sonra Fransızca-Türkçe Sözlük yazarlarının, diğer bazı yazar ve bürokratların bir tercihi olarak “civilisation”u Türkçeleştirme ihtiyacı hissettiler. Osmanlı geleneğinde köklü bir geçmişi olan “medeniyet”i “civilisation”un karşılığı olarak kullanmayı tercih ettiler. Bu kullanım kısa sürede yaygın ve yerleşik hale geldi. Halbuki bu iki kelime anlam itibarıyla çok farklı bağlam ve anlam evrenine sahipti. Gerçekleştirilen anlam aktarımı, son derece sorunluysa da. Fakat bunun üzerinde neredeyse hiç durulmamıştır. Bu ise potansiyel açıdan zihinsel bir karmaşa ve savrulmaya temel olacaktır. Bunun ilk ürünleri de kısa sürede görülmeye başlanacaktır. Şemseddin Sami bu konuda ilk ve önemli bir örnektir.

“Civilisation”un “medeniyet” ile ifade edilmesine bağlı olarak süreçte gerçekleşen şey, “civilisation” zihniyet ve hayat tarzının geleneksel bir geçmişe ve yüksek bir itibara sahip “medeniyet” ile meşrulaşması ve idealleştirilmesi olmuştur. “Medeniyet”in sadece Avrupa’da olduğu ve ona tabi olmak gerektiği anlayışının yerleşik hale gelmesinin bazı zihinlerde yol açtığı “çatışmalar” ve “kompleks” “esasen Müslümanların da zamanında büyük medeniyetler inşa ettikleri”, “Avrupa medeniyetinin esasen Müslümanların medeniyet mirası üzerinde inşa olduğu” gibi bir anlayışın oluşmasına yol açmıştır. Bu anlayışın Şemseddin Sami’nin şahsında açığa çıkan ilk ürünü “İslam Medeniyeti” adlandırması ve bu adla bir kitap telif etmesi olmuştur. Buna göre “geçmişteki İslam medeniyeti” “bugünkü Avrupa medeniyetinin” temellerini oluşturmaktaydı ve bu açıdan “modern Avrupa medeniyeti varlığını Müslümanlara boçluydu”. 19 yüzyıl İslam dünyasında yaygın olarak kabul görmeye başlayan bu anlayış ilk firesini yine Şemseddin Sami üzerinden verdi. Şemseddin Sami “İslam Medeniyeti” kavramını üretip bu adla bir kitap telif edişinden 5 yıl sonra yazdığı iki ayrı makale ile görüşlerini tamamen değiştirerek, “Müslümanların bugünün dünyasında egemen olan Avrupa medeniyetine bir katkıları olmadığını”, “Avrupa medeniyetinin her şeyi ile

orijinal, mükemmel ve ileri olduğunu” savunmaya başladı. Bu bir zihinsel savrulmaydı ve Türk aydını bu türden zihinsel savrulmaları çok farklı boyutlarda ve yönlerde yaşamaya başlamış oldu.

1.Civilisation’un Doğuşu

Literatürde “Aydınlanma Çağı” olarak adlandırılan 18. yüzyılın ortalarında, sadece diğer toplumların değil, aynı zamanda geçmişte bizzat kendilerinin de sahip oldukları zihniyet, anlayış, felsefe, dünya görüşü ve yaşama tarzından tamamıyla farklı ve üstün bir duruma ve konuma eriştiklerine karar veren dönemin Fransız aydınları¹, bu durumlarını açıkça ifade edecek bir isim arayışına girdiler. Çünkü artık her şeyi ile yeni, farklı ve çok daha üstündüler; felsefesi, bilimi, sanatı, inancı, ekonomisi, hukuku, insan anlayışı, hayat tarzı, dünya görüşü, zevkleri, tutkuları, istekleri ve hatta dini ve tanrısı ile... yeni ve farklı bir konuma ve duruma erişmişlerdi.² Her şeyi ile yeni bir konuma ve niteliğe sahip olmuşlar ve bunu ifade edecek bir isme ihtiyaçları vardı. *İlkel*, *basit*, *geri*, *vahşi*, *barbar* gibi isimlerle ifade edilen her türlü konum ve niteliklerden, bu niteliklere sahip zihniyet ve yaşama tarzına sahip toplumlardan tamamıyla uzaklaşıp, olabilecek en üst düzeyde *ileri*, *mükemmel*, *gelişmiş* bir konuma ve niteliğe eriştiklerini ifade edecek bir isim ile kendilerini tüm insanlığın dışında ve üstünde konumlandıklarını ifade etme arzusundaydılar. Zira kendilerini, yeni ve üstün bir zihniyet ve hayat tarzı öngören Aydınlanmacı değerlerin hem oluşturucusu hem de ideal düzeyde temsilcileri olarak görüyorlardı. Aradıkları isim Aydınlanmanın gerektirdiği zihniyet ve hayat tarzını tüm boyutlarıyla ve derinliğiyle kapsayacak bir niteliğe sahip olmalıydı. Fakat dillerindeki mevcut kelimelerden hiçbirisi amaçlarına hizmet edecek nitelikte değildi. Mevcut hiçbir kelimeyi arzularını gerçekleştirecek uygunlukta veya yeterlilikte bulmuyorlardı. Bu nedenle yoğun bir çabayla ne olduğunu bilmedikleri o çok özel ismi aramaya ve düşünmeye başladılar. Daha önceleri kullanılmış ve hâlâ dilde yaşamakta olan *poli*, *police*, *politesse*, *civilisé*, *civiliser*, *courtoisie* gibi kelimelerden hiçbirini amaçlarını gerçekleştirmeye uygun bulmuyorlardı. Çünkü bunlar her ne kadar kendilerini zihniyet ve hayat tarzlarıyla

¹ Gerard Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, çev. Hüsamettin İnaç (İstanbul: Adres Yayınları, 2013), 199.

² Fritjof Capra, *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*, çev. Mustafa Armağan (İstanbul: İnsan Yayınları, 1992), 53.

başkalarından ayırıyorsa da kendi geçmişlerinden ayırmıyordu. Halbuki mevcut halleriyle sadece ötekilerden değil kendi geçmişlerinden de tamamen uzaklaşmışlardı. Kendi geçmişleri de artık kendilerine “öteki” olmuştu. Yeni durum ve niteliklerini ifade edecek isim arayışında bazen “olabilir” dedikleri bir şeyler buluyor gibi oldularsa da her seferinde sonuç değişmedi; bulduklarını düşündükleri kelimeyi şu veya bu gerekçeyle elemeye hiç zorlanmadılar. Yıllar birbirini takip etti, bir türlü bir isimde karar kılamadılar.³ Bu yoğun arayış 18. yüzyılın ortalarına doğru sona erdi. Aradıkları ismi bulduklarına karar verdiler. Daha doğrusu, isim olarak benimseyecekleri kelimeyi icat ettiler. İcat edilen kelime “civilisation” idi. Bundan böyle tüm insanlık karşısında özel ve üstün konumlarını ifade eden isimleri vardı ve bu, kendileri tarafından icat edilmiş olan civilisation idi.⁴

Daha önce hiç kullanılmamış ve başka herhangi bir dilde de karşılığı olmayan civilisation kelimesi, Fransızlar tarafından icat edildi ve isim olarak sahiplenildi.⁵ Kelimeyi kimin icat ettiği konusunda bir türlü karar verilemedi; bazıları iktisatçı ve devlet adamı Jacques Turgot (1721-1781)’nun⁶ yahut Pierre Samuel du Pont de Nemours (1739-1817)’un⁷, diğer bazıları ise “Voltaire” takma adıyla ünlü François Marie Arouet (1694-1778)’nin⁸ ismini dillendirdilerse de hiçbiri önemli değildi. Önemli olan, aranılan ismin bulunmuş olmasıydı. Fransız yazarlar civilisation kelimesini ilk andan itibaren çok beğendi-

³ Lucien Febvre, “Uygarlık Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi”, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*, haz. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: İmge Kitabevi, 1995), 23-24; Alain Pons, “Uygar Olma ve Uygarlık”, çev. İsmail Yerguz, *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*, haz. Philippe Raynaud-Stéphane Rials (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003), 941.

⁴ Febvre, “Uygarlık, Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi”, 13-14. Norbert Elias, *Uygarlık Süreci*, çev. Ender Ateşman (İstanbul: İletişim Yayınları, 2000), I/114; Fernand Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, çev. M. Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 2017), 32; Fernand Braudel, “Uygarlıklar Tarihi: Geçmiş Şimdiye Açıklar”, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, *Tarih Üzerine Yazılar*, haz. Mehmet Ali Kılıçbay (Ankara: İmge Kitabevi, 1992), 265.

⁵ Ernest Robert Curtius, *Fransa Üstüne Deneme*, çev. Sebahattin Eyüpoğlu (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953), 15.

⁶ Febvre, “Uygarlık, Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi”, 13-14.

⁷ Elias, *Uygarlık Süreci*, 1/114

⁸ Braudel, *Uygarlıkların Grameri*, 32; Braudel, “Uygarlıklar Tarihi: Geçmiş Şimdiye Açıklar”, 265.

ler; dile ve kulağa oldukça tanıdık gelen bir sözcüktü, fakat esasen çok farklı bir sözcüktü. Kendi dillerinde de diğer dillerde de karşılığı olmayan bir kelimeydi. Zaten istedikleri de buydu; çünkü mevcut halleriyle ve konumlarıyla çok özel bir halde ve yerdediler. Bunu ancak böyle bir isim ifade edebilirdi. Civilisation kelimesine yönelik beğeni hızla yaygınlaştı. Hatta öyle ki civilisation kelimesi sadece Fransa'da kalmadı, oldukça hızlı bir şekilde diğer Avrupa dillerine de geçti. Başta İngilizler olmak üzere, diğer bazı Avrupa toplumları, kendilerini Avrupa dışı toplumlardan ve hatta birçok Avrupa toplumundan ayrı ve üstlerde bir yere konumlandırarak bu ismin ifade ettiği anlayış ve konumdan çok hoşlandılar. Zaten kendilerini öyle görme eğilimindediler. Yeni bir kelime arayışına girmektense, Fransızlar tarafından icat edilmiş olanı benimsemeyi tercih ettiler. Bu nedenle, Fransızların civilisation kelimesini esasta korurken, seslendirme tarzında sadece kendi dillerinin kalıplarına dönüştürmeyi tercih ettiler: İngilizler "civilization", İspanyollar "la civilización", Almanlar "zivilisation", İtalyanlar "civiltà", Portekizliler "civilização", Norveçler "sivilisasjon", Slovaklar "civilizácia", Flemenkçe konuşan topluluklar "civilisatie" ... dediler. İngilizler hariç, diğer toplumların aydınları söz konusu kelimeyi isim olarak kabullenirken, kelimenin içeriğine ilişkin çok fazla değerlendirmede bulunmadılar. Fakat yeni zihniyet ve hayat tarzı inşasında Fransızlarla yarış halinde olan İngilizler, Fransızların icat ettiği kelimeyi kabullenmekle birlikte, kavramlaştırmasına da önemli katkılar sağladılar. Örneğin civilization ile ifade ettikleri anlamlarla, lideri oldukları sömürgecilğe felsefi bir temel inşa ettiler.⁹ Diğer bazı Avrupa devletleri de İngilizlerin civilisation kelimesine ilave ettikleri bu anlamı kabullenerek, İngiliz ve Fransızların arkasından, başta okyanuslardaki adalar olmak üzere Afrika, Asya ve Amerika kıtasında ülkeleri, adaları, bölgeleri işgal yarışına katıldılar. Böylelikle özelde Fransız ve İngilizleri, genelde ise Aydınlanma Çağı'nda zihniyet ve hayat tarzlarını yeni baştan inşa etmiş Avrupalıları niteleyen civilisation¹⁰,

⁹ Edward W. Said, *Şarkiyatçılık*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 1999), 274. Raymond Williams, *İkibin'e Doğru*, çev. Esen Tarım (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989), 191. Thierry Hentch, *Hayali Doğu: Batı'nın Akdenizli Doğu'ya Politik Bakışı*, çev. Aysel Bora (İstanbul: Metis Yayınları, 1996), 162; Frantz Fanon, *Siyah Deri Beyaz Maskeler*, çev. Cahit Koytak (İstanbul: Encore Yayınları, 2016), 56.

¹⁰ Febvre, "Uygurluk Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi", 21.

adeta tarihin sonunu ifade eden; insanlığın gelişme sürecinin son aşamasına işarete bulunan bir kelime olarak literatürdeki yerini aldı.

Antik Yunan’dan bu yana kendisinden olmayanları *barbar, ilkel, basit, geri, vahşi* ifadeleriyle niteleyerek ötekileştiren ve bu ötekileştirme üzerinden kendi kimliğini inşa etme geleneğine sahip olan Avrupalı, civilisation ile kendisinin dışındaki tüm zihniyet ve hayat tarzlarını, hatta fiilen tüm yerküreyi işgal etmesine imkân sağlayacak bir meşruiyet aracına kavuşmuş oldu.¹¹ Zira *ileri, mükemmel, gelişmiş* kelimeleriyle tanımladıkları durumlarının vitrinine yerleştirdikleri bilim ve teknoloji başta olmak üzere siyaset, ekonomi, hukuk, eğitim alanlarında yürürlüğe koydukları kurum ve kuruluşlar sayesinde özel ve ayrıcalıklı konumlarını tüm “ötekilere” kolaylıkla kabul ettirmeyi başardılar.¹² Yeni ve farklı olanın cezbedici gücüne kendilerini kaptırmış olan tüm diğer toplumlar, Avrupalılar gibi olma tutkusuyla dolup taşarken, Avrupalı ise kendisi gibi olmaları söz konusu değilse bile hiç değilse kendisine yakın bir konuma erişirme vaatleri ile¹³ tüm “ötekilerin” ülkelerini işgale, tüm zenginliklerini sövmürmeye giriştiler. İşgal ve sömürü süreci o kadar dinamik ve hızlı yaşandı ki, 19. yüzyılın sonu itibarıyla dünyanın %85’i Fransızların ve İngilizlerin işgaline uğradı. Böylelikle civilisation kavramının esasen emperyalist bir zihniyetin egemenliğine hizmet ettiği de anlaşılmaya başlandı. Ancak işgale uğrayanlar bazı durumlarda fiili işgale itiraz etseler bile, zihniyetleriyle ve hayat tarzlarıyla işgal edilmeyi ve sömürülmeyi kabullenmiş bir pozisyonunda bulunmanın çabasına hiç ara vermediler. Süreci doğru analiz edebilen ve gerçeği fark edenlerin¹⁴ uyarılarına pek kulak vermediler. Hatta tam aksine “Avrupa medeniyeti dışında ikinci bir medeniyet yoktur; Medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu güllüyle dikeniyile isticnâs etmeye mecburuz”¹⁵ diyenlerin itibarı yüksek oldu. Çünkü zihniyetleriyle “sömürülmeye müsait olma durumuna” sa-

¹¹ Ahmet Karaçavuş, “Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 37 (Bahar 2015), 101.

¹² Hannah Arendt, *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm*, çev. Bahadır Sina Şener (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), 19-20.

¹³ Delanty, *Avrupa’nın İcadı*, 206.

¹⁴ Frantz Fanon, *Yeryüzünün Lanetlileri*, çev. Şen Süer (İstanbul: Versuskitap, 2007), 303, 307.

¹⁵ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *İçtihad* 89, (16 Kanun-u Sani 1329), 129.

hip kılınmışlardı.¹⁶ Bu nedenle de kendilerini, ülkelerinden kovdukları işgalci askerlerin zihniyet ve hayat tarzlarını benimsemenin tutkusuna kaptırmaktan alıkoyamadılar.

2. Civilisation'dan Medeniyet'e

Uzun bir zamandır kendi idari, askeri, ekonomik problemlerinin çözüme katkı sağlayacağı inancıyla dikkat ve ilgilerini Avrupa'ya yöneltmiş Osmanlı devlet adamlarının önemli bir kısmı, 19. yüzyılın başlarında, Avrupa'yı her şeyi ile kendilerinden ileri ve mükemmel konumda görüyorlardı. Bunlar, Avrupalı gibi olmanın tüm problemlerine çözüm olacağı inancına sahiptiler. Bu haldeyken işittikleri ve modellerini niteleyen civilisation kelimesini kolaylıkla benimsediler. İlk zamanlar, bu kelimenin kendi dillerinde karşılığı olmadığı bilinciyle hareket ederek, aynen İngilizlerin, İspanyolların, Almanların, Portekizlilerin, İtalyanların... yaptıkları gibi davranıp, civilisation kelimesini Fransızca okunuşu olan "sivilizasyon" biçiminde benimsediler ve bu şekliyle kullandılar. Ancak bazıları bunu yeterli bulmadı ve civilisation kelimesini tamamen Türkçeleştirme çabasına girdiler. Bunlar, İslam/Osmanlı kadim geleneğinde önemli ve değerli bir anlama ve işleve sahip "medeniyet" kelimesini, civilisation kelimesinin Türkçe karşılığı olarak kullanmayı tercih ettiler. Üstelik bu, civilisation kelimesinin Osmanlı ülkesinde ilk duyulmaya başlanmasından kısa süre sonra gerçekleşti. Bu oldukça önemli bir aşamaydı ve esasen radikal sayılabilecek bir zihinsel kırılmaya işaret ediyordu. Çünkü Kur'an ve Sünnet'e uzanan referanslara sahip, İslami geleneğin Fârâbî-İbn Haldun duraklarında kavramlaştırılmış medeniyet ile civilisation kavramları arasında herhangi bir anlam kesişmesi söz konusu değildi. Hatta birçok bakımdan karşıtlık söz konusuydu. Kavramlaşma sürecinin 19. yüzyılda ulaştığı anlam evreninde *hümanizm*, *rönesans*, *reform*, *sekülerlik*, *laiklik*, *kapitalizm*, *materyalizm*, *liberalizm*, *realizm*, *ilerlemecilik*, *rasyonelizm*, *eşitlik*, *hedonizm*, *ulus*, *ulusçuluk*, *özgürlük*, *bireycilik*, *modernite*, *pozitivizm*, *aydınlanma*... anlamlarını işaret eden civilisation kavramına karşılık İslamî geleneğin ürettiği medeniyet, çok daha başka ve hatta karşıt bir anlam evrenine sahipti. Toplum

¹⁶ Malik Bin Nebi, *Cezayir'de İslam'a Yeniden Doğuş*, çev. Ergun Göze (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1973), 121-123; Malik Bin Nebi, *Vichetü'l-Alemi'l-İslâmî*, çev. Abdüssabur Şahin (Dımaşk: Dârü'l-Fikr, 1986), 94-95

(ümme) halinde yaşayan insanların birbirlerinin hassasiyetlerini ve haklarını gözettikleri bir toplum hayatını resmeden medeniyet kavramı, özü itibarıyla, *adalet, hakkaniyet, sorumluluk, iyilik, güvenlik, refah, nezaket, estetik, duyarlılık, akletmek* gibi tutum ve davranışları ifade ediyordu. Ancak medeniyet ile civilisation kavramlarının anlam alanları birbirinden tamamıyla farklı olmasına rağmen Sadık Rifat Paşa (1807-1857)’dan¹⁷ başlayarak civilisation, “medeniyet” olarak isimlendirilmeye başlandı. Bundan böyle “medeniyet” ile Avrupaî olan (civilisation) anlaşılacaktır. Bu, İslami gelenekten uzaklaşmayı sağlayan önemli bir zihniyet kırılmasıydı. Zira o günden sonra, kadim İslamî gelenek içinde oluşmuş medeniyet ile hiçbir ilgisi olmayan ve tamamen civilisation kavramını işaret eden “medeniyet” sözcüğü üzerinden Avrupaî olan her şey zihinlerde ve hayatın tüm alanlarında hep olumlu anlamda bir değere ve yere sahip olacaktır.¹⁸

Civilisation kelimesinin kavramsallaşma sürecinde bazı anlam ve kapsam değişiklikleri gerçekleşti. Örneğin 1819 tarihine kadar hep tekil anlamda kullanıldı. Bu kullanımıyla da sadece Avrupalıyı; Avrupalının Aydınlanma ile sembolize olan zihniyet ve hayat tarzını ifade etti. Elbette ki işaret edilen şey coğrafi açıdan Avrupa’nın tamamı değildi; daha çok ve hatta tamamen Fransa ve/veya İngiltere’ydi. Fakat, Fransa ve İngiltere’nin önderliğinde dünyayı işgal ve sömürü yarışına giren bazı Avrupa devletleri, işgal ve sömürünün sadece askeri usullerle gerçekleştirmenin hem kolaylıkla karşıt tepkilere yol açtığı için riskli hem de son derece pahalı olduğunu fark etmekte zorlanmadılar. Söz konusu riski sıfırlamanın ve maliyeti düşürmenin arayışına girdiler. İşgal ve sömürünün nesnesi olacak toplumları, işgal ve sömürüye hazır ve razı hale getirmenin çözüm olduğunu biliyorlardı ve bunu sağlamanın yollarını aradılar. Aradıklarını bulmakta da zorlanmadılar. Ülkeleri işgal edilecek, tüm zenginlikleri sömürülecek *barbar, ilkel, geri, vahşi* toplumlara “*her ne kadar bizim kadar değilseniz bile siz de ileri ve gelişmiş sayılabilecek bir niteliğe sahipsiniz; fakat tabii ki tamamıyla geçmişte*” mesajı vererek gururlarını okşamanın işe ya-

¹⁷ Sadık Rifat Paşa, “İdare-i Hükümetin Bazı Kavâid-i Esasîyesini Mutazamın Risale”, *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1839- 1965)*, haz. M. Kaplan- İ. Enginün- B. Emil, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974), s. 39.

¹⁸ İhsan Fazlıoğlu, “Sözcük ile Kavram Arasında Medeniyet mi, Temeddün mü?”, *Türkiye Günlüğü* 117, (Kış 2014), 102.

radığını fark ettiler. Bu yalan ve aldatma araçlarına bilimsel bir nitelik kazandırmak için siyasi iktidarın güdümünde olmak üzere tarih, antropoloji ve arkeoloji araştırmalarını başlattılar. Ulaştıkları tarihi, antropolojik ve arkeolojik bulgular üzerinden, işgal ve sömürünün hedefi olacak veya fiilen işgal ve sömürü sürecine dahil edilmiş toplumların gururlarını okşayacak şeyler sunmayı başarıyla yerine getirdiler. İşgal ve sömürü sürecinin nesnesine dönüştürdükleri ülkelerin insanlarına geçmişte ne kadar ileri ve gelişmiş olduklarını, fakat bugün bunun birçok bakımdan aşındığını, yıprandığını dile getirdiler. Bu eksikliği tamamlamanın, yıpranmayı onarmanın yolu olarak civilisation zihniyet ve hayat tarzını gösterdiler. Bu zihniyet ve hayat tarzına sahip olabilmenin ancak civilisation durumunun yegâne temsilcisi Avrupa'ya boyun eğmekten geçtiğini "bilimsel" bir tarzda ve ikna edici bir şekilde anlattılar. Söylemlerde detayda kalan fakat oldukça işlevsel olan şey ise, söz konusu "ileri ve gelişmiş" olma durumunun tamamen geçmişe ait olmasında saklıydı. Söz konusu "ileri ve gelişmiş" olma durumu şimdi herhangi bir şekilde de olsa mevcut olmadığından civilisation ile ifade edilen duruma alternatif veya rakip olmuyordu. Bu ise işgal ve sömürülerini civilisation ile meşrulaştıranları zor duruma sokmadığı gibi, işgale ve sömürülmeye maruz kalacaklara, kendilerini civilisation düzeyine çıkarmak için çırpınan "dostlarını" misafir etme sorumluluğu yüklüyordu. Böylelikle sosyal bilim literatüründe Çin, Hint, Mısır "civilisation"ları yoğun bir şekilde yer almaya başladı. Siyasal iktidarın emrindeki tarihçi, arkeolog ve antropologlar sömürü ve işgal haritasında işaretledikleri ülkelerin geçmişteki "civilisation"larını ortaya koymak için giriştikleri çabaya, bu ülkelerin "bilim adamları" da yoğun bir çabayla eşlik edip insanlığın civilisation aşamasına erişme süreçlerine önemli katkılarını "nesnel" olarak ispatlamaya giriştiler. Başta Osmanlı ülkesi olmak üzere diğer bazı Müslüman toplumlarında da açığa çıkan bu çaba "İslam civilisationu (medeniyetini)"nu ortaya çıkarma şeklinde kendini açığa vurdu ve buradan tamamıyla civilisation ile ifade edilen zihniyet ve hayat tarzına karşılık gelen "medeniyet" kelimesinin eşlik ettiği "İslam medeniyeti" kavramlaştırmasına ulaşıldı.

3.Medeniyet ve İslam: İslam Medeniyeti

Civilisation kelimesinin "medeniyet" kelimesine dönüşme süreci, Osmanlı ülkesinde kısa ve kolay oldu. Avrupa'ya hayran bürokratların, gazeteci-

lerin, yazarların ve Fransızca-Türkçe sözlüklerin elbirliğinde değişim hızlı bir şekilde gerçekleşti.¹⁹ Böylelikle, civilisation/medeniyet konusundaki değerlendirme farklılık ve hatta çelişkilerine rağmen, süreç, medeniyet kelimesinin civilisation zihniyet ve hayat tarzını tamamen olumlu bulan anlamıyla zihinlerde gönüllerde kabul bulması şeklinde sonuçlandı. Yaşanan sürecin tipik özelliği olarak örnek vermek gerekirse, ilk planda ismi hatırlanacaklardan birisi, konuyla ilgili kitabı 1898’de yayınlanan Ahmed Zeki’dir. Esasen civilisation/medeniyet konusunda ciddi tereddüt ve kuşkuları bulunduğu anlaşılan Ahmed Zeki, “*Âlem-i İslâmiyet ve Şark ve Garp*” isimli söz konusu kitabında, okuyucularını “*Garp’tan soğutmak*” gibi bir düşünceye sahip olmadığını belirtmiştir. Kitabın bir yerinde Avrupa’nın sadece “*sanayi ve teknikte ileri olduğunu*”²⁰ iddia etmiştir. Fakat bir başka yerde ise “*Batı’nın üstünlüğünü kabul etmemek elden gelmez*”²¹ diyerek, geldiği teslimiyet noktasının gereği olan bir tespitte bulunmuştur. Benzer durum Gaspıralı İsmail (1851-1914)’de de vardır. Gaspıralı “*Avrupa medeniyetinin insanlık için bir saadet kaynağı olmadığına inandığını*” söylerken aynı zamanda “*Avrupa medeniyeti*” dolayısıyla insanlığın elde ettiği kazanımları (demiri ve çeliği eritmek, telgraf, telefon gibi iletişim ve vapur, tren gibi ulaşım araçları) inkâr etmek istemediğini, teknik ilerlemenin insanlık için “*büyük medâr-ı maişet*” (geçim kapısı) olduğunu kabul ettiğini yazmıştır.²² Bu bağlamda konuya yaklaşımlarıyla Ahmed Zeki yahut Gaspıralı ile benzeşen Namık Kemal (1840-1888), Ahmed Cevdet Paşa (1822-1895), Musa Kâzım Efendi (1858-1920), Münif Paşa (1830-1910), Ebu’l Hüda (1850-1909), Ali Vehbi (1877-1937) isimleri de dikkate alınabilir. Ancak diğer bazıları civilisation zihniyet ve hayat tarzından yana mutlak anlamda teslimiyetçi tutum ve davranışlarıyla, civilisation kavramını ifade eden “medeniyet”e tam

¹⁹ Detaylı bilgi için bakınız: Tuncer Baykara, “Medeniyet’ Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi”, *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5, (1990); Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, (İzmir: Akademi Kitabevi, 1992). Güler, *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e ‘Medeniyet’ Anlayışının Evrimi*.

²⁰ “Avrupalıların bugün Şarklılara medâr-ı imtiyâz bir şeyleri varsa o da yalnız sanayi’ ve âlât-ı mih nikiyedir. Bundan başka her şeyde bâhusus ulûm-ı akliye ve nazariyede Şarklılardan geridir” Ahmed Zeki, *Âlem-i İslâmiyet ve Şark ve Garp* (İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1898), 12.

²¹ Ahmed Zeki, *Âlem-i İslâmiyet ve Şark ve Garp*, 120.

²² İsmail Gaspıralı, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene* (Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1302), 6.

bir bağıllık sergilemişler ve hayranı olduğu zihniyet ve hayat tarzını tüm yönleriyle toplumda egemen kılmanın çabası içerisinde olmuşlardır. Bu açıdan Şinasi (1826-1871), Mehmet Şevki (?-?: 19. yüzyıl), Abdullah Cevdet (1869-1932), Tefvik Fikret (1867-1915), Ahmet Rıza (1858-1930) gibi isimler önemli örneklerdir.

Gerek Ahmed Zeki'ye ve gerekse Gaspıralı'ya, esasen benzer durumda olan diğer tüm yazar, bürokrat ve hatta gelinen son aşamada genel halk kitlesinin baskın çoğunluğuna göre, "Avrupa medeniyeti" (La civilisation européenne), bazı bakımlardan problemlili olsa ve bu sebeple haklı bir şekilde eleştirilmeyi fazlasıyla hak etse de *üstündür, güçlüdür, ileridir, mükemmeldir*; dolayısıyla onu kabulden başka çare yoktur, kalmamıştır. Bu bakış açısında dikkat çeken özelliğin daha da ilginç ve önemli tarafı ise, artık "medeniyet" denildiğinde sadece "Avrupaî olan" şeylerin (civilisation) anlaşılıyor olmasıdır. Bu da "medeniyet" kelimesinin kendi kadim anlam köklerinden koparak, mevcut haliyle tamamen denecek şekilde civilisation kavramının ifade edecek tarzda yerleşik hale geldiğinin önemli bir işaretidir. Açıklandığı üzere, 19. yüzyıl sonu itibarıyla gelinen noktada, "başka medeniyetlerin" varlığı kabul edilmekle birlikte, bunlar ömürlerini tamamlamış, geçmişte kalmış "medeniyetlerdir". Bugünün dünyasında yaşayan, gücünü ve kudretini ortaya koyabilen "tek medeniyet vardır" o da "Avrupa medeniyetidir".²³

Eleştirenlerin dahi zamanla karşı koyamaz hale gelip kabul etmek zorunda kaldıkları "medeniyet", belirli bir süre sonra içselleştirilmekle kalınmayıp, durumu meşrulaştırmaya yönelik çabaların gerçekleştirilmeye başlanması ise önemlidir. İlginç olan ise, söz konusu çabaların, "Avrupa medeniyeti"ni kendi bağlamında değerlendirip, yine kendi bağlamında meşrulaştırmaya çalışmak biçiminde gerçekleşmemiş olmasıdır. En kısa ifadesiyle; esasen mevcut medeniyetin asıl sahiplerinin "biz" olduğuna yönelik bir iddia ortaya atılmıştır. Dolayısıyla "Avrupa medeniyetini" kabul ederken başka, bize yabancı bir medeniyeti değil; tam tersine "kendi medeniyetimizi" kabul etmiş olmaktadır.

²³ İhsan Fazlıoğlu, "Sözcük ile Kavram Arasında Medeniyet mi, Temeddün mü?", *Türkiye Günlüğü* 117, (Kış 2014), 102.

Bunun nasıl işletildiğini anlamak için ise “İslam medeniyeti” kavramının icadına²⁴ bakmak gerekiyor.

19. yüzyılın son çeyreğinde, daha önce örneği görülmeyen bir şekilde “İslam medeniyeti” ifadesi kullanılmaya başlanmıştır. Bu, dönemin konuyla ilgili yazarları için kulağa çok hoş gelen bir nitelemeydi. Fakat bu nitelemede yer alan “medeniyet”, İslami geleneğin ürettiği medeniyet kavramından ziyade, 19. yüzyılda yaşanan zihniyet kırılması sonucunda civilisation kavramını ifade etmeye başlayan “medeniyet” idi. Dolayısıyla “İslam medeniyeti” ifadesinin çağrıştırdığı anlama göre, “medeniyet” (civilisation) sadece Avrupalıya (ve hatta eski Mısır’a, Çin’e, Hint’e) ait olan bir şey değil, aynı zamanda Müslümanların da sahip olduğu; İslam’ın rehberliğinde Müslümanların da tesis ettiği bir şeydir. Bugün “medeniyetin” tek temsilcisi Avrupa olabilirdi; fakat zamanında, Avrupa’nın Ortaçağ karanlığında debelendiği zamanlarda “medeniyetin” sahibi ve temsilcisi Müslümanlar idi. Hatta “İslam medeniyeti” tarihin en büyük “medeniyeti” idi. Ancak bu “medeniyet” bir duraklama, dinlenme yahut gerileme dönemine girmiş, böylelikle “Avrupa medeniyeti” kuvvet bulup, parlamıştır. Bugün itibarıyla “Avrupa medeniyeti” güçlüdür, ileridir, parlaktır... çünkü “İslam medeniyeti” sayesinde oluşmuş ve güç bulmuştur. Eğer “İslam medeniyetinin” katkıları olmasaydı “Avrupa medeniyeti” doğmazdı veya doğsa bile bugünkü kadar parlak ve ileri olmazdı.²⁵ Burada dikkat çeken şey “İslam medeniyeti” kavramlaştırmasının “Avrupa medeniyetini” (civilisaiton’u) meşrulaştırmaya araç görevi üstlenmesidir. Asıl amaç, Müslümanların bir medeniyet temsilcisi olduğunu ifade etmek değil, “Avrupa medeniyetinin” temellerinin Müslümanlar tarafından atıldığı iddiası

²⁴ “İslâm medeniyeti gibi bir kavram düpedüz 19. yüzyıl icadı. Hem de Batılı oryantalistlerden çok Doğuluların benimsediği bir icat. Tarihçi Joseph Hammer bu kavramı hemen hiç kullanmaz, ondan önce Giambattista Toderini ve hatta Dimitri Cantimir de kullanmaz. Sonraları Gibb ve bazıları bu kavrama bulaşmaya başlar” (İlber, Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 19).

²⁵ Örnek olarak bakınız: Sigrid Hunke, *Avrupa'nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*, çev. Servet Çetin (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1980); Steven Runciman, "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler", *Şarkiyat Mecmuası* 3, (1959); Yavuz Unat, "Orta çağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkileri", *Uluslararası İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu*, (2019); Jack Goody, *Avrupa'da İslam Damgası*, çev. Şahabettin Yalçın (İstanbul: Nesil Yayınları, 2005).

üzerinden civilisation kavramının ifade ettiği zihniyet ve hayat tarzlarını meşru görmek ve taraftarı olmaktır. Bu ise civilisation hedefli zihniyet ve hayat tarzı değişimine rıza tesis edecektir.

Kulağa hoş gelen, gönüllerde kolaylıkla kabul bulan “İslam medeniyeti” söyleminin hemen hiç fark edilmeyen tarafı, mevcut modern zihniyeti, modern hayat tarzını, aydınlanmacı, pozitivist, rasyonalist, materyalist, hedonist, laik... felsefeyi ve hayat tarzını meşrulaştırıyor olmasıdır. Kavramları tek tek ele aldıklarında; aydınlanmacı felsefeyi, modernizmi, hümanizmi, rasyonalizmi, hedonizmi, laikliği, sekülerliği, materyalizmi, ulusçuluğu, kapitalizmi... en sert şekilde eleştirenler, tüm bunların tesis ettiği civilisation kavramının karşılığı durumundaki “medeniyet”i “bize” mal etmenin çabasına girmek gibi en hafifinden bir zihin karışıklığının etkisiyle hareket etmişlerdir. Üstelik “Avrupa medeniyeti” olarak isimlendirilen modern zihniyetin, hayat tarzının ve felsefenin bizzat modern dünyanın fikir adamları, filozofları tarafından ciddi şekilde eleştirildiği bir zamanda²⁶, “bizim” yazarlarımız, düşünürlerimiz, akademisyenlerimiz... tarafından “Avrupa medeniyeti bizim medeniyetimizin katkılarıyla var olmuştur” anlayışıyla “Avrupa medeniyeti” (civilisation) savunulup, desteklenmiştir. Şiddeti, çok farklı biçimlerle tüm bireysel ve toplumsal hayatların, canlı ve cansız varlıkların değişmeyen bir özelliği haline getirip, tüm dünyayı şiddet sarmalına sokan; aşkın/dini olan her şeye itiraz edip insanı tanrılaştıran; cinselliği en üst değerlerden birisi kılan ve hatta hayatın merkezine koyan; ayrımcılığı, ırkçılığı bireysel ve toplumsal ilişkilerin ölçütü haline getiren; insanı, insani özüne yabancılaştıran; insanı kendini ürettiği şeylere tapar hale getiren; sömürüyü, işgali güçlüler için meşrulaştıran... modern zihniyetin ve hayat tarzının tüm bu ürünleri, hedefleri, problemleri görmezden gelinip “İslam medeniyeti sayesinde Avrupa medeniyeti doğmuştur” iddiası dillendirilmiş, kitaplar yazılmış, akademik çalışmalar yapılmıştır. Garip olanı ise hâlâ da yapılmaya devam etmektedir. Bu, en basit ifadesiyle, kompleksli bir kişiliğe işaret etmektedir. Eğer bir benzetme yapmak gerekirse,

²⁶ Bu konuda Frankfurt Okuluna mensup entelektüellerin çalışmaları başlı başına önemlidir. Örnek olarak bakınız: Herbert Marcuse, *Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*, çev. Aziz Yardımlı, (İstanbul: İdea Yayınevi, 2022); Max Horkheimer, *Akıl Tutulması*, çev. Orhan Koçak (İstanbul: Metis Yayınları, 1986); Erich Fromm, *Sağlıklı Toplum*, çev. Yurdanur Salman-Zeynep Tannısever (İstanbul: Payel Yayınları, 1982).

ilk defa bıçak imal eden kişinin, eylemini görmezlikten geldiği katilin elindeki bıçağa hayranlıkla bakıp, büyük bir gururla “*bunu ben icat ettim/imal ettim*” diye övünmesine benzetmektedir.

Fakat şu da tarihsel bir gerçektir: Antik Yunan’ın felsefesi, İslam dünyasındaki felsefenin oluşum ve gelişimine veya İslam dünyasında üretilen bilimsel bilgi ve icatlar, geliştirilen felsefi anlayışlar Avrupa’da gerçekleştirilen ve civilisation kapsamında değerlendirilen bilgi, icat ve felsefelere zemin olmuştur; burası açık ve kesindir. Ancak bu noktada yanlışa yönelmekten uzak durabilmek adına durumu izah eden kelimeleri seçmede özellikle titiz davranmak gerekiyor. Antik Yunan felsefesinin, İslam dünyasındaki felsefenin oluşum ve gelişimine veya İslam dünyasında üretilen bilimsel düşünce ve icatların, geliştirilen felsefi anlayışların Avrupa’da gerçekleştirilen bilimsel icat ve felsefelere katkı sağlamış olması, sonrakinin ilkinin birebir uzantısı olduğu anlamına gelmemektedir. Zira İslam dünyasında gerçekleştirilen bilimsel icat ve felsefeler, en azından genel zihniyet ve amaç olarak Antik Yunan’a ait olandan çok farklıdır; Yunan felsefesi İslam dünyasındaki felsefenin sadece malzemesi olmuş, İslam dünyasında yaşayan şahsiyetlerin elinde bambaşka bir felsefi binanın inşası gerçekleştirilmiştir. Eğer bina benzetmeyle ifade etmek gerekirse; tuğlaların eski Yunandan devşirilmiş olması (üstelik sadece eski Yunan’dan değil, Mezopotamya’nın, Mısır’ın, İran’ın, Hint’in, Çin’in kadim felsefeleri de işe dâhildir), inşa edilen mükemmel binanın antik dönem Yunanlılarına ait olduğu anlamına gelmez. Bu durum, Müslümanların örneğin Apollon Tapınağının taş ve mermerlerinden mescit inşa etmeleri gibi bir şeydir. Bu iki ayrı binanın taşları aynı olsa bile, binalar biçim ve en önemlisi inşa amaçlarıyla hiçbir şekilde aynı değildir. Çünkü binanın mimari ve mühendislik özellikleri tamamen farklı olduğu gibi, söz konusu binanın inşa amacı da hepten farklıdır. Bu durumu inanç, düşünce, anlayış üzerinden örneklendirmek gerekirse; Yunan’ın felsefesinde egemen olan antropomorfik anlayış, İslam dünyasında geliştirilen felsefede yoktur. Bu durum iki felsefe arasındaki farklılığı ortaya koyan çok önemli özelliklerden biridir. Yine aynı şekilde, Avrupa’da geliştirilen felsefe ve hatta bilim ve teknoloji, İslam dünyasında geliştirilenlerden yararlanmış olmakla birlikte, genel zihniyet ve amaç açısından İslam dünyasındakinden çok farklı yönde gelişmiştir. Örneğin Avrupa’daki felsefenin ve bilimin temel parametrelerinden biri olan “bilgi güç-

tür" anlayışı, hiçbir şekilde İslam dünyasında gündeme gelmemiştir. Modern dönemlerin Avrupalısı için "bilgi güçtür" ve bu bilgi ile maddi-manevi bütün yönleriyle her şeye, herkese egemen olmak istemiş ve büyük oranda da amacına ulaşmıştır. Hâlbuki Müslümanlar için "bilgi erdemdir" ve Müslümanlar bilgiyi maddi bir menfaatin malzemesi yapmaya itiraz etmişlerdir. Örneğin, başkalarına bilgi öğretenlerin bundan geçimlerini sağlayacak gelir elde etmelerinin caiz olup olmadığı²⁷ tartışacak kadar, bilgiyi maddi amaçların dışında tutmaya özel bir gayret göstermişlerdir. Yine aynı Aydınlanma zihniyetinden kaynaklanan ve modern Avrupalının egemen zihniyetinde karşılık bulan, aşkın/ilahi olanı reddetmek, cinselliği ve şiddeti kutsamak, insanı tüm insani bağlarından koparıp özüne yabancılaştırmak, insanlar arası ilişkileri kesip insanı yalnızlaştırarak birey ve bireyselleşme adı altında insanı her türlü olumsuz etki karşısında güçsüz ve savunmasız bırakmak... İslam'ın hiçbir yerinde olmayan, Müslümanların zihniyetlerinde ve hayatlarında bulunmayan şeylerdir.²⁸ Hâlbuki bunlar "Avrupa medeniyetinin" (civilisation) en önemli özellikleridir.²⁹

Tekrar Osmanlı dönemine dönmek gerekirse; icat edilen "İslam medeniyeti" kavramı konusunda dikkate alınması gereken ilk şahsiyetlerden birisi Şemseddin Sami'dir.³⁰ İslâm ve medeniyet sözcüklerini bir araya getiren

²⁷ Konuya ilişkin bir araştırma örneği olarak bakınız: Abdurrahman Çetin, "Ücretle Kur'an Öğretme ve Okuma Meselesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5, (1993).

²⁸ Konuyu ele alan araştırmalardan bir örnek olarak bakınız: Gürbüz Deniz, "İslam Düşüncesi", *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2, (Güz 2018); Metin Özdemir, "İslam'ın Barış Dini Olmasının Kur'anî Temelleri", *International Journal of Sport Culture and Science* 3, (2015).

²⁹ Konuya ilişkin detaylı bilgiler için bakınız: Celalettin Vatandaş, *Modern Çöküş*, (İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2023); René Guénon, *Modern Dünyanın Bunalımı*, çev. Nabi Avcı (İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1986).

³⁰ "Şemseddin Sami, "İslam medeniyetinin", "Avrupa medeniyetinin" oluşumuna ve gelişimine katkı sağladığı iddiasını dillendiren ilk yazarlardandır. Onun veya diğer yazarların kitaplarında savundukları iddialar esasen çok önceleri gündeme getirilmiş, ancak pek yaygınlık kazanmamış bir iddiayı tekrarlamaktan öteye geçmiyordu. Söz konusu iddiayı ilk seslendirenlerden birisi Sultan II. Mahmud'dur. 1838 yılında Mekteb-i Tıbbiye'nin bir başka binaya taşınması dolayısıyla yapılan merasim nutkunda öğrencilere şunları söylemiştir: "Vakia fenn-i tıbbı dair bizlerde pek çok kitap mevcut olup ibtida [başlangıçta] Avrupalılar dahi tababeti [tıp ilmini] bu [Arapça] kitaplar[dan] tercüme (...) eylediler". II. Mahmud'la aynı yıllarda Mustafa Sami Efendi de aynı düşünceleri biraz farklı bir şekilde dile

“İslâm medeniyeti” konusunda Osmanlı döneminde yayınlanan ilk kitap Şemseddin Sami’nin 1879 tarihli “Medeniyet-i İslâmiye” isimli kitabıdır. Şemseddin Sami’ninkini takiben Hasan Hüsnü Toyranî’nin “Hülâsa-i Medeniyet-i İslâmiye” (1887) kitabı yayınlanmıştır. Yine aynı yıllarda (1890) Kırım-Bahçesaray’da “Medeniyet-i İslâmiye” isimli, yazarı bilinmeyen bir başka kitap yayınlanmıştır. Aynı yıl (1890) Ali Vehbi’nin “Medeniyet-i İslâmiye Hakkında Birkaç Söz” adlı kitabı yayınlanmıştır. Corci Zeydan’ın “Medeniyet-i İslâmiye Tarihi” isimli kitabı ise önce (1902-1906 yılları arasında) Kahire’de, daha sonrada da (1912-1914 arasında) İstanbul’da yayınlanmıştır. Bu kitapların ve bunların halefi durumundaki diğer sayısız denecek kadar çok sayıdaki kitap ve makalenin ortak anlayışı; Avrupalıların özellikle Endülüs veya Sicilya üzerinden veya Haçlı Seferleri sayesinde, Müslümanlar tarafından geliştirilen bilim, felsefe ve teknolojileri öğrenip, etkilenip, kopya edip kendilerine mal ederek “Avrupa medeniyetini” (La civilisation européenne) tesis ettikleri şeklindedir. Hatta modernliğin tesisinde son derece önemli bir referans ve milat olan Rönesans’ın bile bu sayede vücut bulduğu görüşü, söz konusu kitap ve makalelerde kolaylıkla rastlanabilecek iddialardandır. Bu konuda bir örnek olarak Kazan’dan gelip İstanbul’a yerleşen Akyiğitzâde Musa’nın “Avrupa Medeniyetinin Esasına Bir Nazar” isimli kitabında dile getirilen iddialar dikkate alınabilir. Musa Akyiğitzâde söz konusu kitabında “Avrupa medeniyetinin” temeli olarak “İslâm medeniyetini” gösterme çabası içerisindedir. İddiasına göre, “Kur’an ve sünnetten kaynaklanan İslâm medeniyeti” Avrupa’yı Ortaçağ’ın barbarlık ve cehaletinden kurtulmasına katkı sağlamıştır. Eğer “İslam medeniyeti” olmasaydı Avrupa hala Ortaçağ’ın karanlığında debelenmeye devam ede-

getirmiş ve şöyle demiştir: “Avrupalıların gece gündüz gayret ve özen gösterdiklerinden söz edilen bu ilimler, öyle onların din ve mezheplerinden dolayı değil, eskilerden bazı Müslüman Arapların vücuda getirip, daha sonra Avrupalıların kendi ülkelerine taşıyarak gündün güne hakikatlerini olgunlaştırdıkları riyazî [matematik] ve hikemî [felsefi] ilimlerden olan mantık, astronomi, tıp, geometri, mekanik, aritmetik, kimya, tarih, şiir ve inşâ [düz yazı, nesir] gibi ilim ve hünerler ile diğer, Avrupa bilginlerinin tedricen öğrendikleri coğrafya, fizik ve bunların dışında kalan ilimlerden ibarettir” (Mustafa Sami Efendi, *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri -Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*, haz. Fatih Andi (İstanbul: Kitabevi, 2022), 79-80).

cekti.³¹ Akyiğitzâde Musa'ya göre Ortaçağ Avrupa'sında İslâm ülkelerinde öğrenim görenler³², "Avrupa medeniyetini" icat etmişlerdir.

Tüm bu iddialarda açıkça dile getirilmeyen, fakat hepsinde egemen olan anlayışa göre, "İslam medeniyeti" ifadesiyle, hâlihazırda yaşanmakta olan zamana değil, daha çok geçmişe gönderme yapılıyor olmasıdır. Hem Avrupalı yazarlar hem de Osmanlı yazarları, "İslâm medeniyeti"nden bahsederken süregelen bir olgudan söz etmezler. Yaşayan bir "İslâm medeniyetin"den bahsetmezler; söz konusu olan yıkılmış bir medeniyettir. Çünkü bugün sadece "Avrupa medeniyeti" vardır ve bu "medeniyet" yaşayan "tek medeniyettir". "Medeniyet" (Avrupa medeniyeti) olumlu nitelermelere konu olurken; "İslâm medeniyeti" çöküş, gerileme, inhitat, inkıraz gibi olumsuz nitelermelerle birlikte anılmaktadır. "Avrupa medeniyeti" için ilerleme, "İslâm medeniyeti" için gerileme, her zaman vurgulanan temel noktalardır.³³

4.Şemseddin Sami ve "İslam Medeniyeti" Sorunu

Tanzimat aydınları "medeniyet" sözcüğünü Avrupa'ya ait özelliklerin ve niteliklerin ismi olarak kullandılar. Ancak Avrupa'da bazılarının dikey zaman üzerinden civilisation kavramını çoğul manada kullanmaya başlanmasını takiben Osmanlıda da "Avrupa medeniyeti" anlamındaki kullanımlara ek olarak başka medeniyetlerden de bahsedilmeye başlandı. Bu bağlamda özellikle de "İslam medeniyeti" ismi gündeme getirildi. Ayrıca Mısır, İran, Çin, Hint medeniyetlerinden bahsedilmeye başlandı. Fakat uzun bir zamandır civilisation zihniyet ve hayat tarzına karşılık kullanılan "medeniyete ilişkin lehte ve aleyhte tutum ve tavır sergilemeler, görüş bildirmeler, aleyhte olanların git-tikçe azalması biçimiyle de olsa devam etmiştir. Özellikle "İslam medeniyeti" kavramının icadıyla birlikte "Avrupa medeniyeti" karşısında güçlü ve güvenilir bir sığınak duygusuna sahip olduğu hissiyle yazılar yayınlanması dikkat çekicidir. Şemseddin Sami bunlardan birisi ve hatta ilkidir. Şemseddin Sami dile getirdiği görüşleriyle ve düşüncesinde geçirdiği değişimle zamanına

³¹ Musa Akyiğitzâde, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar*, haz. Selçuk Uysal (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 6.

³² Musa Akyiğitzâde, *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar*, 6.

³³ Ruhi Güler, *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e 'Medeniyet' Anlayışının Evrimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 183.

ve özellikle de Doğu-Batı, yerli-yabancı, İslam-Hıristiyan Avrupa çelişki ve çatışması arasında bocalayan yazar ve devlet adamlarının temsilcisi durumdadır. Fakat sonunda gelinen nokta çok daha önemlidir; bu şekliyle de Türkiye’nin batılılaşma sürecinin evrildiği istikameti temsil eder gibidir.

Şemseddin Sami için medeniyet civilisation ile ifade edilen şeylerin toplamıdır. Bu nedenle, “*Türkçeden Fransızcaya Kâmûs-ı Fransevî*”de madde başı olarak Civilisation’u “*Medeniyete îsal, temdîn. Medeniyet, hadariyet, temeddün, Civilisé’yi Medeniyete ve hadariyete nail, mütemeddin. Ta’lim ve terbiye görmüş, Civil’i ise Şehrî, beledî, medenî. Askerî ve ruhanînin gayrı. Mülkî, sivil. Nazik, zarif, terbiyeli*”³⁴ olarak kavramlaştırmıştır. Civilisation kelimesini “medeniyet” ile karşılayan Şemseddin Sami, “medeniyeti” kelimesini ise “*Kâmûs-ı Türkî*”sinde şöyle açıklamıştır: “*Medeniyet: Ulûm ve fûnûn ve sanâyi ve ticaretin semerâtından bihakkin istifade ile hüsn-i halde ve refah ve âsâyîşte yaşayış, hadariyet, terakkî*”.³⁵ Bu tanımda da ifade edildiği üzere Şemseddin Sami’ye göre “medeniyet”in ruhunu “ilerleme” oluşturmaktadır. “İlerleme” ise sonu olmayan bir süreçtir; dolayısıyla hep var olacaktır.

Osmanlı döneminde “*Medeniyet-i İslâmiye*”³⁶ başlıklı ilk kitabı yazan (1879) Şemseddin Sami, bu kitabı yazmaktaki amacını “antik medeniyetlerin” en sonuncusu olan “Yunan medeniyeti” (doğrusu Roma olmalı) ile “Avrupa medeniyeti” arasında geçen 8-10 asırlık süre içerisinde dünyanın “medeniyet”ten uzak kalmadığını, bu dönemde “İslâm medeniyetinin” bulunduğunu ispatlama amacı taşıdığını ifade etmiştir. “*Batı’nın günümüzdeki medeniyetine ulaşırken Doğu medeniyetlerinden birçok unsur aldığı*” görüşüne uygun olarak var gücüyle ve yoğun bir ikna çabasıyla mevcut “Avrupa medeniyetine” kaynaklık yapan “İslam medeniyetinin” özelliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. “İslam medeniyeti” olarak isimlendirilmeyi hak eden bilgi, bilim, sanat, felsefe, ahlak, teknoloji faaliyetlerinin Müslümanların tarihinde güçlü şekilde yer aldığını anlatmıştır. “İslam medeniyetinin” insanlığa kazandırdıklarını açıklamıştır. Ancak ne var ki 1879 yılında yayınlanan “*Medeniyet-i İslâmiye*” isimli kitabında savunduğu bu görüşleri, beş yıl sonra (1884) yayınladığı iki ayrı maka-

³⁴ Şemseddin Sami, *Resimli Kâmûs-ı Fransevî Fransızca’dan Türkçeye Lügat Kitabı* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1322), 502.

³⁵ Şemseddin Sami, *Kâmûs- Türkî* (Dersaadet: İkdam Matbaası, 1317), 1315.

³⁶ Şemseddin Sami, *Medeniyet-i İslâmiye* (İstanbul: Mihran Matbaası, 1296).

lesinde oldukça radikal sayılabilecek bir değişimi takiben sadece terk etmekle kalmayıp, “İslam medeniyetinin” aczine, zayıflığına karşılık “Avrupa medeniyetinden” başka sığınak olmadığını ifade etmeye başlamıştır. Geldiği yeni aşamasında “medeniyet-i İslâmiye” kapsamında yer alan daha önceki düşüncelerini eleştiren ve hatta reddeden bir anlayışı dillendirmeye başlamıştır. Yeni görüşünü ifade ettiği yazıları biyolojik materyalizmin misyoneri gibi çalışan Beşir Fuad’ın yönetimindeki *Güneş* dergisinde yayınlanmış olması da ayrıca dikkat çekicidir. Söz konusu makalelerin ikisi de *Güneş* dergisinin aynı sayısında yer almıştır. Bu iki yazıdan birincisi başlıksızdır³⁷, orijinalinde başlıksız olan bu yazı daha sonra bir antolojide “*Medeniyet-i Sabıka*”³⁸ başlığıyla yer almıştır. İkinci yazı ise “*Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli*”³⁹ başlığına sahiptir. Şemseddin Sami bu iki makalesinde, daha önce “*Medeniyet-i İslâmiye*”de savunduklarının aksine, bugünün dünyasında “İslâm medeniyetinin” herhangi bir öneme sahip olmadığını dile getirmiştir.⁴⁰ Şemseddin Sami’ye göre “İslâm medeniyeti” tarihsel bir gerçek olmakla birlikte, yıkılmıştır; artık yoktur. Bu yıkılmışlık o kadar ileri düzeyde gerçekleşmiştir ki, bugün “İslâm medeniyetinin” gelişip kuvvet bulduğu; felsefe, bilim, sanat adına ürünlerini verdiği Bağdat, Buhara, Herat, Kayrevan gibi yerlerde bundan birkaç yüzyıl öncesine kadar güçlü bir “medeniyetin” yaşamış olduğuna inanmak bile mümkün değildir.⁴¹

Şemseddin Sami, “*tamamıyla silinip yok olmuş İslam medeniyetini*” bu kötü sona götüren sebepleri belirlemeye çalışmıştır. Ona göre, öncelikle “*eski medeniyetlerde*” çözülmeye yol açan özelliklerin üzerinde durulması gerekmektedir. Zira İslam’ınki de bunun dışında değildir. Ona göre, bugün silinip yok olmuş medeniyetlerin olumsuz yönde değişim sürecine girmesinin sebepleri ve çö-

³⁷ Şemseddin Sami, ‘_’, *Güneş* 4, 1301, 171-178.

³⁸ Bulgurluzade Rıza, *Âlem-i Edebiyata Bir Yedigâr-ı Kıymettâr, Müntehabât-ı Bedâyi-i Edebiye* (Dersaadet: Dersaadet Kitaphânesi, 1327), 291-299. Ayrıca bk. Süslü, Zeynep Süslü-İsmail Kara, “Şemseddin Sami’nin ‘Medeniyet’e Dair Dört Makalesi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları* 4, (Ekim 2003), 275-278.

³⁹ Şemseddin Sami, “*Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli*”, *Güneş* 4, (1301), 1/179-185.

⁴⁰ Bkz: Şemseddin Sami, *Gök* (Dersaadet: Mihran Matbaası, 1296), 9; Şemseddin Sami, *Lisân* (Dersaadet: Mihran Matbaası,1303),43-44.

⁴¹ Şemseddin Sami, “*Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli*”, 71.

zülme kadar varan bu değişimi zorlayan faktörler araştırıldığında şunlar tespit edilmektedir⁴²: *Medeniyetlerin bütünlük oluşturacak şekilde kendilerini geliştirememeleri, medeniyetlerin teknoloji desteğinin olmaması, İlimlerin ve fenlerin azınlıkta kalan bir sınıfın tekelinde olması, İlim ve fenlerle uğraşan kişilerin azınlıkta oluşu, yöneticilerin himayesinin ilim adamlarının dinamizmini azaltması, yöneticilerin himayesinin ilim adamlarının özgürlüğünü engellemesi, ahlaki yozlaşma (sefahat), dikkatlerin askerlik ve fetih üzerinde yoğunlaşması, dini ilimlerle akli ve tabii ilimlerin birbirinden ayrılması.* Şemseddin Sami, bu tespitleri içerisinde özellikle “yöneticilerin himayesinin ilim adamlarının özgürlüğünü engellemesi” ve “dini ilimlerle akli ve tabii ilimlerin birbirinden ayrılması” üzerinde daha detaylı durmuştur. “Yöneticilerin himayesinin ilim adamlarının özgürlüğünü engellemesi” konusunda tespit ve görüşleri şöyledir: Ona göre ilmin ve ilim adamının desteklenmesi, ilmi bağımsızlığı olumsuz yönde etkilemektedir. Ayrıca ilim adamlarının ahlaki bazı problemlerle karşı karşıya kalmalarına sebep olmaktadır. Çünkü bir yandan ilimlerin terakkisine engel olabilecek fikirler savunmalarına, bir yandan da dalkavukluk yapmalarına sebep olmaktadır. Bu da fikir hürriyeti ve konuşma hürriyetini sarsmaktadır.⁴³ Şemseddin Sami’nin bu konuda yazdıklarının bir kısmı şöyledir: “İslâm medeniyetini inşa eden âlim ve sanatçılar erbab-ı hükümetin korumasına muhtaçtılar. Bu durumdan iki sonuç doğdu. 1- Hükümette hem ilim taraftarları hem de aleyhtarları bulunduğundan ilim ‘sekteye uğrayarak’ ilerledi. 2- Ulema bir taraftan ahalinin teveccüh ve hüsn-i zannını kazanmak için bunların taassubunu okşayacak bazı efkârı meydana koymağa mecbur olurdu”.⁴⁴

Şemseddin Sami’nin çöküş ile ilgili olarak ileri sürdüğü görüşlerden bir başkası ise Avrupa medeniyetine yönelmekle sonuçlanan süreçle ilgilidir. Ona göre artık “İslâm medeniyetinden” faydalanmak imkânsız hale gelmiştir, çünkü artık “İslâm” yahut “Yunan medeniyetinden” faydalanmaya çalışmak, güneşin yanında bir kandilin ışığından yararlanmaya çalışmak gibi boşuna bir uğraştır. Başka bir ifadeyle; “*eski medeniyetler, şimdiki Avrupa medeniyetine nispeten adeta ressam-ı meşhur Rafael’in bir resmi yanında, bir çocuk tarafından duvara*

⁴² Şemseddin Sami, “Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli”, 173-178.

⁴³ Osman Özkul, “Şemseddin Sami’ye göre Batı medeniyeti ve İslam medeniyeti”, *İstanbul Journal Of Sociological Studies* 29, (2004), 163-174.

⁴⁴ Şemseddin Sami, “Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli”, 176-177.

kömürle çizilmiş resim gibidir. O medeniyetler hep mahvolmuşlardır. Onlarla uğraşmak, ancak tarih ve asar-ı atika ilmîne-arkeoloji ait bir vazifedir".⁴⁵ Şemseddin Sami bu aşamada "medeniyet" değiştirip "Avrupa medeniyetine" geçişin zorunlu hale geldiğini ifade etmiştir. Şemseddin Sami'ye göre Aristoteles ve İbn-i Sina insanlığın karanlık asırlarında bir kandil yakmışlar ve insanlar onunla yollarını bulmuşlardır. Fakat şu anda güneş doğmuş, ortalık aydınlanmış ve maarifin ışıkları her tarafı kaplamıştır. İnsanlık, Aristoteles ve İbn-i Sina'ya teşekkür borçludur, ama o kadar. Yoksa yapılması gereken onların kitaplarını okutmak değildir⁴⁶: "Şimdi o kandillere olan borcumuz, karanlıktan çıkmamıza sebep oldukları için, bir hürmet ve tazimden ibarettir. Yoksa güneşin ışıkları önüne bir cehalet ve taassub perdesi çekip, o kandillerin zayıf ışığıyla kanaat etmek ahmaklıktır".⁴⁷

Şemseddin Sami bu görüşleriyle İslâm medeniyetinin ortaya koymuş olduğu birikimin modern dönemlerde herhangi bir kullanım değerinin kalmadığını, medenileşme yolunun Avrupa'dan geçtiğini ifade etmiştir. Ona göre İslâm medeniyeti'nde ısrar etmek zaman kaybetmekten başka bir anlama gelmemektedir. Avrupa medeniyeti'ni insanlığın adeta son durağı olarak takdim eden Şemseddin Sami, Avrupa medeniyeti'ne yönelik tespit ve görüşlerinde eleştirel bir konumda yer almamaya büyük önem vermiştir. Avrupa devletlerinin sömürgeci tutumlarını bile eleştirmekten titiz bir şekilde uzak durduğu gibi, hatta bu sömürgeciliğin olumlu yönlerini dile getirmeye çalışmıştır. *Resimli Kamus-ı Fransevî* kitabı bu konuda önemlidir. Bu sözlüğünde "impérialisme", "impérialiste", "colonisation" gibi sözcüklere, Avrupa'ya karşı oluşacak bir önyargıyı önleyebilecek tarzda anlamlar vermiştir. "Impérialisme" ve "impérialiste" sözcüklerini "imparatorluk taraftarı" olarak ifade etmiştir. "Colonie" için "bir memlekette iskân ile arazisini işlemek üzere cemaatle hicret eden halk, muhacirin, hey'et-i muhacire... Avrupa devletlerinin küre-i arzın kıtaât-ı sâiresindeki memleketleri, müstemlekât, müsta'merât" derken, "Colonisation" için de "bir memleketi diğer bir yerden hicret eden veya ettirilen ahali ile iskân etme, nakl-i iskân-ı muhacirîn, te'sis-i müsta'merat" karşılıklarını kullanmıştır. Şemseddin Sami'nin gerek "Colonie" ve gerekse "Colonisation" için kullandığı karşılıklardan birisi

⁴⁵ Şemseddin Sami, "Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli", 179.

⁴⁶ Şemseddin Sami, "Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli", 179-180.

⁴⁷ Şemseddin Sami, "Medeniyet-i Cedidenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli", 179.

oldukça dikkat çekicidir. Bu “müsta’merât” terimidir; müsta’merât, “imar etmek” anlamında bir sözcüktür.

Sonuç

Osmanlı bürokrat ve yazarları, İslami geleneğin önemli kavramlarından biri durumundaki “medeniyet” kavramını Fransızlardan öğrendikleri “civilisation” kavramını ifade edecek şekilde kullanmaya başladıklarında önemli bir zihinsel kırılma yaşadıklarının farkına değillerdi. Farkına varanlar da gerçekleşen durumu önemsemedi. Zira Fransızlar tarafından icat edilen “civilisation” kelimesi, Aydınlanma Çağı felsefelerinin ürünü olan zihniyet ve hayat tarzını ifade ediyordu. Söz konusu zihniyet ve hayat tarzını en üst düzeyde temsil eden Fransız ve İngilizler başta olmak üzere Avrupalıları tüm diğer toplumlardan farklı ve üstün bir konuma yerleştiriyordu. Bu ise her durumda Avrupalıların üstünlüğünü kabul etmek anlamına geliyordu. Bu durum Avrupalıların Fransız ve İngilizlerin öncülüğünde giriştikleri işgal ve sömürüleri meşrulaştıran bir özelliği dile getiriyordu. Avrupalılar tüm öteki ülkelere yönelik işgal ve sömürü girişimleriyle birçok yerde egemenliklerini kurdular. Ancak işgal ve sömürülerin ciddi maliyeti vardı. Bu maliyeti düşürmek ancak işgal ve sömürünün nesnesi toplumların gerçekleşen duruma rıza göstermeleriyle mümkün olabilirdi. Bunun anlaşılması üzerine, her ne kadar mevcut dünyada sadece “Avrupa medeniyeti” varsa da geçmişte başka “medeniyetlerin” de var olduğu ve “Avrupa medeniyeti”nin tüm o “medeniyetlerin” mirasına sahip çıktığı tezi dillendirilmeye başlandı. Bu Avrupa’nın fiili işgallerini meşrulaştıran ve batılılaşmayı idealize eden bir tezdi. “İslam medeniyeti” kavramı da bu şartlarda doğdu. İlk kez Şemseddin Sami “İslam medeniyeti” isimli kitabıyla sürece sahil oldu. Kitabında “İslam medeniyeti”nin “Avrupa medeniyetine” katkılarından gururla bahsetti. Ancak beş yıl sonra görüşünde önemli bir değişikliğe giderek, “İslam medeniyetinin” “Avrupa medeniyeti” karşısında son derece sönük ve basit olduğunu, tek bir medeniyet olduğunu, onun da “Avrupa medeniyeti” olduğunu savundu.

Kaynakça

Abdullah Cevdet. “Şime-i Muhabbet”. *İçtihad* 89 (1329), 127-130.

Ahmed Zeki. *Âlem-i İslâmiyet ve Şark ve Garp*. İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1898.

- Arendt, Hannah. *Totalitarizmin Kaynakları: Emperyalizm*. çev. Bahadır Sina Şener. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Baykara, Tuncer. "Medeniyet' Kavramı ve Türk Toplumuna Girişi". *Tarih İncelemeleri Dergisi* 5. (1990).
- Baykara, Tuncer. *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*. İzmir: Akademi Kitabevi, 1992.
- Braudel, Fernand. "Uygarlıklar Tarihi: Geçmiş Şimdiyi Açıklar". Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. *Tarih Üzerine Yazılar*. haz. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 1992.
- Braudel, Fernand. *Uygarlıkların Grameri*. çev. M. Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 2017.
- Bulgurluzade Rıza. *Âlem-i Edebiyata Bir Yedigâr-ı Kıymettâr, Müntehabât-ı Bedâyi-i Edebiye*. Dersaadet: Dersaâdet Kitaphânesi, 1327.
- Capra, Fritjof. *Batı Düşüncesinde Dönüm Noktası*. çev. Mustafa Armağan. İstanbul: İnsan Yayınları, 1992.
- Curtius, Ernest Robert. *Fransa Üstüne Deneme*. çev. Sebahattin Eyüpoğlu. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1953.
- Çetin, Abdurrahman. "Ücretle Kur'an Öğretme ve Okuma Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5. (1993), 119-131.
- Delanty, Gerard. *Avrupa'nın İcadı*. çev. Hüsamettin İnaç. İstanbul: Adres Yayınları, 2013.
- Deniz, Gürbüz. "İslam Düşüncesi". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2. (2018), 235-272.
- Elias, Norbert. *Uygurlık Süreci*. çev. Ender Ateşman. İstanbul: İletişim Yayınları, 2000.
- Fanon, Frantz. *Siyah Deri Beyaz Maskeler*. çev. Cahit Koytak. İstanbul: Encore Yayınları, 2016.
- Fanon, Frantz. *Yeryüzünün Lanetlileri*. çev. Şen Süer. İstanbul: Versuskitap. 2007.

- Fazlıoğlu, İhsan. “Sözcük ile Kavram Arasında Medeniyet mi, Temeddün mü?”. *Türkiye Günlüğü* 117 (2014), 99-111.
- Febvre, Lucien. “Uygarlık Bir Kelimenin ve Bir Fikir Gurubunun Evrimi”. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. *Uygarlık, Kapitalizm ve Kapitalistler*. haz. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: İmge Kitabevi, 1995.
- Fromm, Erich. *Sağlıklı Toplum*. çev. Yurdanur Salman-Zeynep Tanrıseven. İstanbul: Payel Yayınları, 1982.
- Goody, Jack. *Avrupa’da İslam Damgası*. çev. Şahabettin Yalçın. İstanbul: Nesil Yayınları, 2005.
- Guénon, René. *Modern Dünyanın Bunalımı*. çev. Nabi Avcı. İstanbul: Yeryüzü Yayınları, 1986.
- Güler, Ruhi. *Tanzimat’tan II. Meşrutiyet’e ‘Medeniyet’ Anlayışının Evrimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Halil Halid. *Hilal ve Salîb Münâzaası*. Mısır: Matbaa-i Hindiye, 1325.
- Hentch, Thierry. *Hayali Doğu: Batı’nın Akdenizli Doğu’ya Politik Bakışı*. çev. Ayşel Bora. İstanbul: Metis Yayınları, 1996.
- Horkheimer, Max. *Akil Tutulması*. çev. Orhan Koçak. İstanbul: Metis Yayınları, 1986.
- Hunke, Sigrid. *Avrupa’nın Üzerine Doğan İslam Güneşi*. çev. Servet Çetin. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1980.
- İsmail Gaspirinski. *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvâzene*. Konstantiniyye: Matbaa-i Ebuza, 1302.
- Karaçavuş, Ahmet. “Temeddünden Medeniyete (Civilisation): Osmanlı’nın İnsan Toplum ve Devlet Anlayışının Değişimi Üzerine Bir Deneme”. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 37 (2015), 87-180.
- Marcuse, Herbert. *Tek-Boyutlu İnsan: İleri İşleyim Toplumunun İdeolojisi Üzerine İncelemeler*. çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 2022.

- Musa Akyiğitzâde. *Avrupa Medeniyetine Bir Nazar*. haz. Selçuk Uysal. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Mustafa Sami Efendi. *Bir Osmanlı Bürokratının Avrupa İzlenimleri -Mustafa Sami Efendi ve Avrupa Risalesi*. haz. Fatih Andı. İstanbul: Kitabevi, 2022.
- Nebi, Malik Bin. *Cezayir'de İslam'a Yeniden Doğuş*. çev. Ergun Göze. İstanbul: Yağmur Yayınları, 1973.
- Nebi, Malik Bin. *Vichetü'l-Alemi'l-İslâmî*. çev. Abdüssabur Şahin. Dımaşk: Dârü'l-Fıkr, 1986.
- Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Özdemir, Metin. "İslam'ın Barış Dini Olmasının Kur'anî Temelleri". *International Journal of Sport Culture and Science* 3. (2015), 72-80.
- Özkul, Osman. "Şemseddin Sami'ye göre Batı medeniyeti ve İslam medeniyeti". *İstanbul Journal Of Sociological Studies* 29 (2004), 163-174.
- Pons, Alain. "Uygar Olma ve Uygarlık". çev. İsmail Yerguz. *Siyaset Felsefesi Sözlüğü*. haz. Philippe Raynaud-Stéphane Rials. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Runciman, Steven. "Avrupa Medeniyetinin Gelişmesi Üzerindeki İslami Tesirler". *Şarkiyat Mecmuası* 3. (1959), 1-12.
- Sadık Rifat Paşa. "İdare-i Hükümetin Bazı Kavâid-i Esasiyesini Mutazamın Risale". *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi (1839- 1965)*. haz. M. Kaplan- İ. Enginün- B. Emil. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1974.
- Said, Edward W. *Şarkiyatçılık*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 1999.
- Şemseddin Sami, "___", *Güneş* 4 (1301), 171-178.
- Şemseddin Sami, *Lisân* (Dersaadet: Mihran Matbaası, 1303.
- Şemseddin Sami. "Medeniyet-i Cedîdenin Ümem-i İslâmiyeye Nakli". *Güneş* 4. (1301), 171-185.

Şemseddin Sami. *Gök*. Dersaadet: Mihran Matbaası, 1296.

Şemseddin Sami. *Kâmûs- Türkî*. Dersaadet: İkdâm Matbaası, 1317.

Şemseddin Sami. *Medeniyet-i İslâmiye*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1296.

Şemseddin Sami. *Resimli Kâmûs-ı Fransevî Fransızca’dan Türkçeye Lugat Kitabı*. İstanbul: Mihran Matbaası, 1322.

Unat, Yavuz. "Orta çağ İslâm Dünyasında Bilim ve Batıya Etkile-ri". *Uluslararası İslam Bilim Tarihi ve Fuat Sezgin Sempozyumu*. (2019), 137-165.

Vatandaş, Celalettin. *Modern Çöküş*. İstanbul: Açılım Kitap Yayınları, 2023.

Vatandaş, Celalettin. *Zihinsel Savrulma*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2023.

Williams, Raymond. *İkibin’e doğru*. çev. Esen Tarım. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1989.

Zeynep Süslü-İsmail Kara, “Şemseddin Sami’nin ‘Medeniyet’e Dair Dört Makalesi”, *Kutadgubilig, Felsefe-Bilim Araştırmaları* 4, (2003), 159-181.